

ХАМЗА ЕСЕНЖАНОВ

АЛТЫ ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ

ХАМЗА
ЕСЕНЖАНОВ

ҮШІНШІ ТОМ

АҚ ЖАЙЫҚ

ТРИЛОГИЯ

459642

ББК 83.3 каз
Е 79

Құрастырушы
Әлихан ЕСЕНЖАНОВ

Есенжанов Хамза.

Е 79 Шығармалар жинағы: 6 томдық. Алматы: Жазушы, 1979.— 3 т. Тар кезең: трилогия. Құрастырған Ә. Есенжанов.— 376 бет.

Е $\frac{70303-206}{402(05)79}$ доп. **79 4702023020**

Каз2
Е79

© «Жазушы» — 1979

ҮШІНШІ КІТАП

ТАР КЕЗЕҢ

...Бұзбай құлан пісірмей
Мұз үстінде от жақпай...

Махамбет.

БІРІНШІ ТАРАУ

1

Тартыс тас қамаудың ішінде де жүріп жатты.

Төтенше әскер сотының председателі генерал Емуганов жиырма бес істің ішінен сары папканы бөлектей берді. Оны қайта-қайта ашып, әлденені анықтай түсті. Басын шайқады.

«Отыз бес жыл адвокаттық қызметте! Сұлтан! Дума мүшесі! Дала өлкесінен депутат! Имм!..»

Ескі емен столдың үстіндегі кішкене күміс қоңырауды генерал қарамастан қолымен тапты да, екі көзін сол сары папкадан айырмай төмен қарап отырып, шылдыр еткізді. Қоңыраудың сыңғыр-сыңғыр төгілмелі жұп-жұмсақ дыбысына есіктен жалт еткен офицердің:

— Не бұйырасыз, ұлы дәрежелім? — деген бұйрыққа бой ұсынғыш жаттама лебізі қосыла шыққандай болды.

Генерал басын көтермеді.

— Маған тұтқын Қаратаевты келтір, капитан.

— Құп болады, ұлы дәрежелім.

Генералдың жарлық беруге бөлінген бір минуты оны іс қараудан айырған жоқ-ты. Оның көзі анкетада еді.

«...Имм!.. 1860 жылы туған. Үйлі. Ұлы бар. Гимназист. Қызы қалалық мектептің екінші класында... Бұрынғы кадет! Имм!.. Қазір Ресей социал-демократ партиясының мүшесі! Жұмыскер, крестьян және солдат депутаттарының Оралдық Советіне сайланған комиссар...» Бірнеше парақты біржолата аударып жібе-

ріп, ол белгі салған жеріне бөгелді — көзі тағы да қыр билерінің приговоруна түсті. Ол басын шайқады, ішінен күбірлеп оны қайтадан оқып шықты. Онда:

«Аса құрметті, ұлы дәрежелі, казак-орыс войско-сының даңқты генералы Емуганов мырза! Ақ патшаға қол беріп, оның мархабатты хұзырына енгелі қазақ даласы сан игі іске араласты. Патша ағзамның сыртқы әлем алдында дәрежесі мен даңқы артуына тілектес болды, ішкі байлығы молаюына көмектесті. Ескі кездегі алауыздық пен тайталас егеске түскен замандар біржолата ұмытылды. Қазір заман да өзгерді, заң да өзгерді, ақ патша да орнынан түсті. Сондықтан өткенге салауат, барға шүкір деп дұға етеміз. Қазіргі кезде де қазақ даласы ағайындық шеңберден аяғын аттап басып отырған жоқ. Ежелден мейірімді көрші іргелі елдің ілгері өрлеуіне, жаңа бағыт, жаңа абыройға ие болуына тілектеспіз. Өйткені Ресей ілгері өрлесе, қазақ даласы да гүл жайнайды деп білеміз. Сондықтан, жаңа заманда ежелден езіліп келген сахараның бұрынғы күшпен өзгертілген ел билеу тәртібін қайтадан қаз қалпына келтіру мақсаты туды. Көрінің де, жастың да ізгі ниеті мен қол созған арманы осы... Қазақ сахарасында бас көтерген азамат саны аз екені, құрметті генерал мырза, сізге ежелден аян нәрсе. Әсіресе қара халықтың қамын көздейтін әлеумет ісіне жетік, көзі ашық азаматтарымыз бес саусақпен санағандай. Жұрты тегіс сүйетін, көріге ақыл айтатын, жасқа лұғат беретін, білім мен парасат иесі, көп заманнан бері елінің жел жағына пана болып келген, өзі көпті көрген көреген, сөйлесе тілінен бал таматын білгішіміз, әрі ардагер ақылгөйіміз сұлтан Бақытжан Қаратаев еді. Сол аяулы азаматымыз, ақ сақалды данышпан кәриеміз қазір Орал абақтысында кіріптар. Ол жалаға ұшырады, ғаділетсіздікке душар болды, олай дейтініміз: сұлтан Бақытжан адал ниеттен өзгеге, ғаділетті істен басқаға қол созбақ емес, адамгершілікке қарсы тұрарлық мінез көрсетпек емес. Қара қазақ баласы оны еш уақытта сахарасына мін келтіреді деп түсінбейді, ғаділеттік жолдан өзгеге мойын бұрады деп есептемейді. Сол себепті сізді, ұлы дәрежелі генерал мырза, ел сүйген ақылшы кәрие сұлтан Бақытжан Қаратаевты кіріптарлықтан халас етеді деп сенеміз. Сіздің ғаділет таразысын пәк ұстайтығыңызға шек келтірмейміз. Үлкен құрметпен хұз-

рыңызға өтініш жолдап қалушы: Байбақты руының билері Әнжан Жұбаналы ұлы мен Кенесары Отар ұлы; халық учительдері: Хабибрахман Қазиұлы, Ехсан Ізқұлұлы және басқалары...» деп жазылған еді.

Әлде тұтқынға жақсылық ойлады ма, әлде бұл тұтқынның қыр халқына аса қымбатты адам екеніне таң қалды ма, әлде... әйтеуір генерал әдетіне көшіп, мойнын оң жағына қисайтып отырып, онан арғы қағаздарды ақтарып көз жүгіртіп өткенше, тұтқын генералдың алдына да әкелінді.

— Ehe!— деп қалды генерал Емуганов, кіріптардың жүдеу жүзі мен өте ұзын түрме халатына қарап.— Юрист Қаратаев! Сұлтан Қаратаев! Һмм!..

Бақытжан кірген бойда сәлемдескендей генерал отырған столға сәл ғана бас иіп тұрып қалып еді. Ол сол күйінде ұлықтың сөз түйіні қайда тірелерін күтті. Үндемеді. Генерал орнынан қозғала түсіп ойын түптеді:

— Хан нәсілді сұлтан, атағы бар, білімді юристің қара табан тобырдың соңына ергеніне жол болсын!..

«Барлау, жасыту әдісін қолданбақшы» деп түйді де, кәрі тұтқын келте жауап қайыруды жөн тапты.

— Көне заманнан бері өмірдің бар мағынасы екі-ақ сөзге тірелумен келеді. Сұлтан да, князь да, юрист те, генерал да осы екі сөздің жә жоқтаушысы, жә боқтаушысы, генерал мырза!..

— Һмм!— деп, құлағын тіге қалды кабинет иесі.

— Ол екі сөз: Азаттық. Теңдік. Мұны сіз бен біз жақсы білеміз, генерал мырза.

Әлде жасынан бойға біткен кемшілігі ме, әлде әдет болып кеткен нәрсе ме — әйтеуір үнемі мойнын оқыс бұрып, сөйлегенде басын қырғауылша қисайта қалатын бұл алтын погонды ұлық әлгідегі сол қисайып отырған күйі жауап қатпастан түрі де, түсі де басқадан өзгеше тұтқынға кішірек келген шегір көздерін қадап отырып қалды.

Біраздан кейін ғана ол сұлтанды алып келген бо-сағадағы екі конвойға иегін қақты — екі солдат тәртібінен де, келген ізінен де қыл елі жаңылмастан, бірі алдында, бірі артында, жалаң қылыштарын иықтарына сүйеп жоғары көтерген күйі кері алып кетті.

«Кәрі қасқыры даланың! Бетінің сыңар тамыры да бүлк етпейді» — деді генерал тұтқын кеткен соң.

«Білемін сырыңды. Кәрі ағашты қанша шайқасаң да түсер жапырағы түсіп болған», деді ішінен тұтқын, екі солдаттың ортасында келе жатып.

Тағы да «қырық тұрба» аран аузын аша түсті — ауыр қақпа үнсіз жылжып, дыбыссыз жұтып жіберді.

Табалдырығы мен төрі екі адым камераның зілдей есігі де кіріптарды сағынып қалғандай құшақтап, қапсырма құлпы салдыр ете қалды; ішкі-тысқы қыбыр мен дыбыс бұрынғыдай біржола тұншықты.

Үн жоқ. Ол темір сирағы еденді тістеп қалған жұмыр койканың жиегінде отыр. Әлі қою, әлі ақселеу тартпаған бурыл сақал, әрі ұзын, әрі сұлу — шықшыт сүйегі шығыңқыраған ашаң бетін толық көрсетіп тұр. Сол жақ шекесінен оңға қарай қайырған шаш та қою және сақал түстес — көк бурыл; аса биік емес, бірақ кең келген ұсақ әжімді маңдайдың шекелігін қою шаш қомақты көрсетеді. Жұқа танау, келісті мұрын — парасатты жанның сүйкімді келбетіне жарасты біткен. Ал, жазық қабақ пен сыдырым қас осы сәтте жиырыла түсіп, ірі көздің баяу нұрымен қосыла ренжіп тұрған сияқты.

Бақытжан Қаратаев. Бір өңірдің белгілі Бакесі. Түрменің де басты тұтқыны.

Бақытжан әлі де еңкейген шал емес. Жасы алпысқа төніп тұрса да бұрынғы әлді денесінің мүсіні бүгілмеген, қайраты арылмаған жан. Тоғыз ай темір тор жігерді жанышса да көңіл сергек, ой айқын.

Ол көп оқиды, көп ойлайды: Басынан өткен ұзақ өмірдің өзі көріп келе жатқан қилы-қилы оқиғасын кәрі әкесі құлаққа құйған әрідегімен салыстырады. Бұл әрідегі мен берідегі тізбектелген көштей — көз алдынан бұл күнде үздіксіз шұбырады. Әрідегі мен берідегінің ішкі сыры тұтасқан бір қасіреттің ұзын жолы болып елестейді. Сонау әріде де еңіреген елдің ызыңы құлаққа келеді. Басқа пана бола алмай аңыраған даланың ызғырық уілі естіледі. Ақтабан шұбырынды келеді кәрі адамның көз алдына.

Бұл әрісі ғой. Берісі ше?..

Қарттың ойын кенет күлдір ете қалған қатар камераның есігі үзіп кетті. Оның әрідегі ойы тіпті берідегіге жармасты — бірге отырған тар қапастағыларға ойысты.

«Мұны да алып шықты,— деді Бақытжан күбірлеп.— Мұны да әлгі генерал сыр тарту үшін алдыр-

ған шығар. Бірақ Петербург жұмысшылары шыңдап шығарған Дмитриевтен қандай сыр тартпақ?! Онан да сотын-ақ бастай бермей ме. Тергеуі бітті. Айыптау қорытындысы жазылды. Енді соты ғана қалды ғой. Әскери сот. Әскер соты деген не? Ресейде бұл күні бұрын белгілеген үкімнің жарияланатын орны ғой. Кәдімгі белгілі жазаның... Ату, асу, каторга. Жазаның мөлшері осы — үшеуі. Бұл дағды болып кеткен. Сенат алаңындағы декабрь геройларының асылғанына, каторгаға айдалғанына, Кавказға жіберілгеніне 90 жыл-ақ өтті. Сонда да осы үш мөлшер. Кешегі бесінші жылғы ату ше? Тіпті мұнан алты жыл бұрын адвокат Керенскийдің қорғаған Лена қырғыны! Жоқ, патша Ресейіне ем жоқ. Жаңаның жендеті, азаттықтың жауы, теңдіктің таптаушысы. Табанға салып таптаушысы!

Бұлар қолына түскен совдепшілерді жарылқарма! Оралдың бір уыс большевиғін асу-ату бұйім болып па!

Сұлтан деп кекетеді, генерал. Иә, казак-орыс генералдарының қолында қамауда отырған Бақытжан — Қаратай ханның бел немересі. Қаратай Нұралы ханның баласы. Бірақ қалмақ қатынынан туған төрт ұлдың бірі. Нұралы Әбілхайыр ханның ұлы, көп ұлдарының бірі.

Орал өңірінде туып-өсіп, қызмет еткен генералдар менің ата-бабамды жақсы біледі. Қазақ даласын бес саусағындай біледі. Тілін де үйренген. Бәрін де біледі. Бірақ даланың соңғы ғасырда не істегенін бұлар біле берер ме екен?! Ұлт теңдігі дегенді езілген ұлттан өзгелер бағалай алар ма екен?! Түрмедегінің жүрегі қалай соғатынын дарқанда жүрген жандар сезе ме екен? Бір тілім нанға зар болған жүдеу жетімді төрт қабат көрпе үстінде жал мен жая жеген жан ойлай ма екен? «Арда киргиз», — деп, сүйектен өтетін сөздің ащы дағы кеудеңде мәңгі қалатынын казак-орыс атамандары ойлай ма екен. «Сұлтан» дейді. — Қаратабан тобырдың сөзін сөйлегеніне жол болсын!» дейді. Отыз бес жыл Ресей патшасының заң безбенін салмақтаған «сұлтан» әділетсіздіктің басып келгенін көзімен көрген. Қараның ақ есептелгенін санаумен шаршаған...»

Кіріптар Бақытжан сол жұмыр койкасының жиегінде төмен қарап қозғалмай отырып қалды. Аз уақыт өткеннен кейін орнынан тұрып сансыз рет санаған

есігі мен төрінің екі адым ұзындығын тағы да өлшеп кетті. Бірақ ол бұл жолы басым айналар деген үйреншікті қорқыныштың құшағында біраз кібіртіктеп, алпыс рет қана адым санады да, койкаға қайта отырды. «Тергеу қорытындысы бойынша ескертпелерімді жазамын» деп сұрап алған қағазға ұсақ етіп қара қарындашпен жазу жаза бастады. Оның бұл жазуы да ескертпе еді. Терең ескертпе еді. Кім білсін, кейінгі келер ұрпақ көз салсын деді ме?!

2

«Азаттығы үшін алысқан ел жан қияр ерлер шығарады,— деп жазды тұтқын.— Бұл тарихта талай болған. Оны дәлелдеу аса алысқа көз жіберуді керек етпейді. Біздің кешегі ер Исатайымыз патша мен ханның қарулы әскеріне қарсы қол жинап тоғыз жыл алысты. Ақырында өзі ерлікпен қан майданда қаза тапты. Халық үшін жан қиған ер деп осыны айтады. Өлшеусіз ерлікті өз құлағыммен де есіттім, көрдім де.

...Оған елу жыл ғана өтті. Тоғыздамын. Орыс тілін үйрететін татар мектебінде оқимын. Бесқонақ шықпай жатып мені Орынбордан елге алып кетті. Көкем марқұм сырқат еді, әрі кәрі болған соң «көруге алдырған екен» деп ойладым. Бірақ бас себеп ол болмай шықты. «Ел көтеріліп жатыр, үркіп қоныс аударғалы жатыр,— деді көкемнің жіберген кісісі,— қала мен дала соғысады...» Ұрейлі хабардан жан түршігеді. Бейнебір апат — тасқын сел келе жатқандай.

— Жер мен суды алады!

— Мал мен басты қаттайды!

— Қазақ даласы тегіс қазыналық болады!

— Елге пог шығады, мұсылман діні жоғалады.

Ел біржола сілкінгендей. Қысқы қонысты тастап, кең байтақ даланың көз жетпес өрісіне жетуге асықты, қой қоздап болмай-ақ ірге көтеру жабдығына кірісті.

Ауыл тез Сұлукөлге көшті. Ал жайлау үсті дабылды дүбірге айналды. Сұлукөлге жан-жақтан көшіп келіп бас қосқан сан рулы ел сан түрлі жауынгерлік ұранды қоса ала келді.

— Байбақты тұтас бас көтеріпті!

— Алаша Сейіл батыр атқа мініпті!

— Сұлтан Қанғали Арысланов губернаторға қарсы қарулы әскер жинапты!

— Табын Айжарық батыр екі мың жігітімен Жем бойынан бері қарай өтіпті!

Кешікпей:

— Соғыс! Соғыс!— деген ащы хабар жер жарды. Біздің елден қырық жігіт атқа мінді. Бұл Дәулетше жасағы атанды. Ер қаруы — бес қару — найза мен садақ, айбалта мен қайқы қара қылыш — қайрауы жетіле түсті. Шүріппелі мылтық иыққа ілінді. Ат жалын тартып мінуге жараған жас балаға шейін түнде ат бағуға шықты, күндіз қыр басын қарауылдауға барды.

Садақаға ақсарбас айтылды. Қырық қошқар құрбан шалынды. Кәрілер сәждеге басын қойды, кемпірлер мойынға бұршақ салды.

Түн бойы от жағып қыз-келіншек кірпік қақпай мал күзетті. Қанғали сұлтанның әскеріне қосылуға Дәулетше қырық жігітімен жорыққа аттанды.

— Боздағым!

— Ботам!

— Қырық шілтен ғайып пірлер қолда!— деген кемпірлердің сарыны сай-сүйекті сырқыратты. Дала күңіреніп кетті...

Қанғали айтып еді... Бәрі сол «низамнан» басталды. Тама мен Табын елінің көзі ашық азаматы деп Оралдың генерал-губернаторы генерал-майор Веревкин маған жарлық жіберген. Онда: «Ояз начальнигі подполковник Черноморцев мемлекеттің жаңа заңын жүзеге асыру үшін киргиз еліне шығады. Соған барлық көмек-күшіңізді көрсетесіз» депті. «Өлмей көнбейміз» деп ант еткен халық Айжарық батырды қол басы, мені оның ақылшысы етіп тағайындап:

— Ал баста, біз соңына ердік,— деп еді.

Алдымен губернатор жарлығын бетке ұстап Черноморцевтің шын ниетін ашу үшін Електің бойын өрлеп Қарасуға келдім. Бұл начальник жаңа заң бойынша болыстық управительдер мен ауылдық старшиналар сайлауын өткізе шыққан. Халықты жинап істің мән-жайын баяндау үстінде-ақ жұрт комиссияға:

— Келген ізіңмен кері қайт!— деген талап қойды.

Бұл наразылықты Черноморцев алдымен менен көрді. Бірақ сыр білдірмей, мені алдап тұзаққа түсіру ниетіне кірісті.

— Генерал-губернатор Веревкинге хат жеткіз, өте тығыз хат. Соған жауап алып қайтасың. Тапсырманы аман барып бұлжытпай орындаған жақсылыққа жақсылық табасың,— деді ояз начальнигі.

Мен де сыр берместен:

— Құп, подполковник мырза, ізгілік істен бас тарту біздің салтымызға хас нәрсе емес,— дедім.

Қасыма қалмақ солдатын қосып берді. Мен Орал қаласына аттандым. Әрине, ұзамай-ақ подполковниктің берген жасырын пакетін ашып қарауға тура келді. Онда: «Осыны табыс етуші киргиздарды бүлік шығаруға ағуалаушының өзі», депті. Мұнан кейін не болары белгілі ғой.

— Комиссияның басын кесіп аламыз,— десті жұрт.

— Жоқ, бір комиссияны құртумен іс бітпейді. Ойыл бойына барып сол жақтағы халықты тегіс көтереміз,— деп, мен бір сан қолмен Електен Ойылға аттандым.

Зұлымдыққа қарсы аттаныс осылай басталып еді...

Жем қойнындағы ерлік

«...Дала низамына» екінші Александр патша 1868 жылы 21 октябрьде қол қойып бекіткеннен кейін-ақ оны орындау ісі бірден қарулы күшке сүйенді. Оралдан подполковник барон Штемпельдің отряды Аңқаты мен Шідертіні кесіп өтіп Қалдығайты өзеніне қарай бет алды. Ал, Орынбордан шыққан подполковник Новокрещеновтың отряды қазақ даласының қақ ортасына орын теппек болып, Жем өзенінің бойына өрледі. Бұл сақадай сайланған 500 казак-орыс Байұлының мойнына бұғау салып тыпыр еткізбеу айласын көздеген-ді. Айнала бекінген зеңбіректі, көк қарулы, тас қамал құрған айбатты әскер бейғам жатқан көшпелі елге әзірейілдей әсер ететіні анық қой. Бұл және бір жерде емес, әлденеше жерде: сонау Маңғыстаудан әрі Теңіз төрінде, Жайықтың бойын мекендеген қалың елдің қақ ортасындағы Қалмыков тұсында, Орынбор аузындағы Шекті мен Табынның ортасында ту тікті. Бірақ, азаттық үшін жан беруге әзір ерікті ел көзсіз ерлерін бірінен соң бірін жау бетіне шығарып жатты.

Казак-орыс әскері Орынбордан бері шықты дегеннен-ақ тосқауыл хабаршылар қойылған еді.

— Жол тосамыз, аңдып бас салып ілгері жүргіз-

бейміз,— деген ер көңілді жігіттерге мен бой бергенім жоқ.

— Ілгері асыңқыраған сайын, қазақ даласының ішіне кіріңкіреген сайын жаудың күші азая береді. Оқ-дәрі алатын, азық-түлік дайындайтын, ат-көлік ауыстыратын жері қашықтай түссе, жол азабын көбірек шексе, жорық салықтырып әскерді әлсірете берсе — оны жұмарлау оңайға түседі деген менің пікірімді Айжарық та қолдаған еді.

Сол жақ бетте тәуліктеп асатын кең сахара — Маңғыстау даласы. Оң жақ қолда сулы шөпті, жылан қырқалы Жем өзенінің кең алқабы, Қарақобда мен Сағыз саласындағы елдерге ат шаптырып күш жинап Алкелдіде екі мың қолмен Айжарық жатты. Жорыққа не сенімді, белді ат сенімді. Таңдап мінген тарландарға бел босатарлық жанама жүйріктер жетектеп отырады. Қару — қайқы қылыш пен айбалта. Шиті мылтық он адамға біреуден-ақ, оның орнына сары садақ. Садақшылар бейнебір кірпінің терісінен сауыт кигендей — белденген қорамсағынан самсаған оғы иін тіреседі. Екі жүз қадамнан атқанын мұрттай ұшыратын мергендер бар, мергеннің қолында ұсыным жерден ат мойнын жарып өтетін сұр жәбелер бар. Жалғыз садақ өнері емес, шауып келе жатып жерде жатқан жетім құмалақты түйреп кететін найзагерлер мол-ды. Бәрінен де күштісі бет қайтпас батыл жүрек жігіт қой. Сол жігіттің көбі өнерлі әскердің от құсқан зеңбірегі мен бұршақша бораған мылтық оғының астында қалып қаза тапты-ау!..

Жем бойында бір кең алқап бар-ды, алқаптың сол жақ бетінде басына шығып қарауыл қарайтын биік дөң болатын, сол дөңнің басынан күні-түні қарауыл қараған жігіттер мезгіл-мезгіл атой салып:

— Ал келді! Жау келді! — деп, жайбарақат жатқан қолды аяғынан тік тұрғызумен болып жүрді. Жауынгер кездегі осы сақтық ұраны сол төбені «Алкелді төбесі» атандырды да, бері келе ол «Алкелді» болып қалды.

Осы төбені Новокрещеновтың отряды да ұнатып, болашақ қамал құратын жайлы орын тапса керек. Жем бойын өрлей-өрлей келіп қалың қазаққа қарсы сол жерге сұр шатырын тікті; обозын иіріп, түтін түтетті; оннан, бестен қарулы қарауыл қойып, зеңбі-

рек құралын орнатты, жайланысып, біржола иемденетін пиғыл көрсете бастады.

— Енді жетті!— деді Айжарық басты батырларын жиып алып.— Бұдан әрі жетектеуге ар-намыс көтермейді. Емін-еркін жүріп, тоқтаусыз келген жауға енді адым атауға жол жоқ. Қара қазан, сары баланың қамы үшін! Ата қонысы, жер мен су үшін! Дін үшін! Күн үшін! Өлсек шаһитпіз! Тарт, батырларым!

Төртке жарылған екі мың қол сап-сабымен шеру тартты.

— Ағатай! Қайдасың, ағатай!..

— Қаратаз! Қолда Қаратаз!

— Жылқышы ата!

— Қарекете!— деген ұрандар жарға құлап, дөңге соғып жатты

Алдымен Ысық Кейкіман батыр ат қойды. Оның үш жүз жігіті тегісінен найзашы еді, он екі ғана садақшысы бар-ды. Садақ, әрине, атүсті тартыла бермейді, тосқауылдап, нысанасын көздеп тартатын жерлерде ғана жұмсалады.

Сондықтан көк найзалы қалың аттылы екі дүркін оралып казак-орыс әскерінің қамалын бұзбақ болды да, бір тобы жұбын жазбай екі шақырым жерден сар желіспен жақындай түсті. Қылышқа үйренген казак-орыс та жүз-жүзден екі топқа бөлінді, қанаттарын жая түсіп, басшының жарлығын күтті.

— Кейкіман қолы араласқанда жабыла шап!— деп бұйрық етті, Айжарық айқайлап.

Кейкіман жалаң қылышпен ұмтылуға әзір тұрған казак-орыстар сапына жетіп те қалды. Екі ара мүшелік жердей-ақ, онан да кем, апшыра түсті.

— Аруақ!

— Аруақ!— десті кейінгілер.

Найзашылар аттарын тебініп те қалған сияқтанды. Қиқулаған дауыс та құлаққа шалынды.

Енді түйреседі, енді түйреседі!— деп, ішінен тынды төзбей көз тіккен жандар.

— Ал басталды. Өне ығысты. Шыдамады...

— Кері серпілді. Бәсе! Серпілді!..

Айтып үлгергенше болмай казак-орыстар қақпаның аузын ашқандай серпіліп екі жаққа ығысты да, арасынан шыға келген жаяу тізбек қаз-қатар тұра қалып жүз мылтық шаппасын бір қолмен тартқандай күрс еткізді; жер солқ етті, қиқулап шапқан Кей-

кіман қолын от-жалын жалап қалғандай болды. Көк түтін көлбеп жерге шөгіп үлгергенше найзалы топтың алды жапырылып қалды...

Казак-орыстар айласын асыра түсті — дала жауынгерлерінің қолында зеңбірек түгіл мылтығы да аз екенін, жалғыз-ақ қол қаруы найза мен айбалтаға сүйенген атам заманғы әскер тәртібін көріп, оларды қолдасып соғысуға келген жерде түтеген оқтың астына алуды көздеген. Бұл ниетті әдіспен бүркеп жалаң қылыш ойнатқан аттылы жүздіктердің тасасына жаю атқыштар қойған.

Кейкіман әскері лекіте төніп келіп, қиқу салып найзаласуға ұмтылғанда аттылы жүздік арасын ашып қалып, атқыштарға оқ жаудыртқан екен. Бірінші саптағы жігіттердің алдыңғы қатары оққа ұшқанда, кейінгі топ екпінмен оның үстіне келіп қалып, оқ тиген жандар мен ойнап шыққан аттарға араласып кетеді, екінші дүркін жаудырған оқ оларды бейне баудай түсіріп жібереді. Сол алдыңғы сапта араласқандардың ішінде Кейкіман батырдың өзі жазым табады. Бұл аттан құлап бара жатқан басшының сүйегін жерге түсірмей кейінгі жақтан шауып келіп, қағып алып шыққан екі жігіттің қолындағы батырдың денесімен бірге қол да кері шегінеді. Істің теріске айналғанын көріп, төбе басында тұрып айқай салған Айжарықтың:

— Қарсы шаппа қамалға! Сабыр ет, Кейкіман! Жігіттеріңнің сапын түзе! — деген жарлығын ол естіген жоқ. Қолбасшының өзі ілгері шапты. Ол не болғанын анықтау үшін, түйдектелген жауынгерлерге тәртіп беру үшін шапты. Бірақ оның бұл ниетін анық түсінбеген екінші бір топ Кейкіманға көмек беруге бір бүйірден ат қойды. Ол топтың алдында ақбоз атты Қобыланды ақын көзге шалынды.

Бұл Алашаның арқалы ақыны еді. Қобыландының соңында алпыс жігіті айқай салып дүрілге шапты, олардың аузына тап сол сәтте, мүмкін, ақынның жау жапырар өлеңі түскен шығар. Өйткені ол:

Түлкідейін түн қатып,
Бөрідейін жол тартып
Жауырынына мұз қатып,
Жалаулы найза қолға алып,
Жау тоқтатар күн қайда! —

деп жортатын.

Кейкіманның найзагерлері алды жапырылып, арты топталып кері ығысқан шақта екінші бүйірден ат қойған мына ақынның отряды Новокрещеновтың әскерін селк еткізгендей болды, өйткені қырық-елу найзагердің көбі аттан құлап, бірқатары ат жалын құшып қалғаннан кейін шошып, кері ығысар деген қазақ тобы бейнебір өліміне қарамастан лап қоятын пішін көрсетті. Ысқырған садақ оғы жауа бастады. Айқайлап салған ұрандар жер жаңғырықтырды.

Бәрінен де үрейлісі тобын жазбай сілтеген алпыс аттыңының шаңы мен дүбірі, желге ысқырған жалаулы найзасы, қиқулаған дабысы жолында тас қамал тұрса да жапырып өтетін сияқтанды. Бейнебір бүйірден соққан темір тоқпақтай көрінді. Алдыңғы сапта тұрған казак-орыс қылышкерлері бір сәт жапырылып кері ығысқандай қимыл көрсетті, ал, Кейкіманның жігіттерін оқ жаңбырымен қарсы алған жаяу атқыштар ілкі мылтық кезенген жауынгерлік сапында қалды. Ақынның құйындатқан тобын кері қайтаруға Айжарықтың да дәрмені жетпеді, оған олар қайрылатын да емес еді.

Бұл күтпеген жерден, бейнебір жауды бүйірден түйрейтін найзадай, тобын жазбастан ұмтылған ер жүректі жандар қылышты казак-орыстар жүздігіне жүз қадамдай-ақ барып қалды. Алдында жұлдыздай аққан ақбоз атты Қобыланды оң қолы шүйген найзасында, сол қолы тізгінде, қақ жауырынына қадаған күшіген үкісі айдардай желбіреп «Енді араласты! Енді араласты!» дерлік жерге жетті. Мұның түрінен де, түсінен де, мына атқан оқтай айнымай ағызып келе жатқан қаныпезер тобынан да казак-орыстар шошып кетті білем, жалт бұрылып, үріккен жылқыдай, жаяу әскердің тасасына жөңкілді.

Не екені белгісіз, тап осы кезде бағанағы жарлық беремін деп ілгері ұмтылған Айжарық алпыс аттылы ақын тобының соңынан шапты. Ол да бірден-бірге шабысты үдетіп, аспанды жерге түсіргендей айналаны бөрліктіре төнген қас батырлардың соңында шылбыр тастарлық жерде кетіп бара жатты...

Жаяу әскер хауіп төнгенін жаңа ғана көрді. Олардың командирінің шырылдаған даусы шықты. Кейкіманға кезенген көп мылтық енді сарт-сұрт бұрылып, бір бүйірден келіп соққан Қобыландыға бақты...

Адам бабын таппастай оқиға болды: жүздеген мыл-

тықтың жамырай күрс еткен даусы жерді жемірін келе жатқан аттылы адамдарға соғылып тұншығып қалғандай болды; шаң мен түтін араласып кетті; аттың дүрсілі, адамның үні, әлдекімнің айғайы қосылып түйдектелген дүңкіл дыбыс шығарды: ұмар-жұмар болған адам мен аттың қараңдағаны көк ала тозақ ішінен дауыл жыққан үйдей қопырады...

Сәлден кейін не болғаны айқындала берді: оқ жаудырып үлгеріп қалған жаяу солдаттардың үстіне алды құлай, арты жығылғандарын жапыра еніп кеткен найзагерлер бейнебір аузын ашып тұрған ажал аранына жапырлап түсіп қалған сияқтанды, бір адам кері бұрылмай үсті-үстіне үйіліп, өзі де өліп, өзгені де өлтіріп, өлмегенін жапырып, таптап, жаншып, бірнеше минут ішінде-ақ сап болуға таянғанда, жаяу әскердің кейінгі жақтағылары дүркірей қаша жөнелді. Бірақ олардың сапының да тең жарымы найзагерлердің түйреуі мен тапауына ілікті. Осыны көріп жалаң қылышқа жарлық күткен атты казактар үйме-жүйме болып қырылысқа ұшыраған Қобыланды жігіттерінің қалғанын турауға ұмтылды... Алпыс адамнан тірі жан кері шықпады. Алпыс бірінші Айжарық та туралған жандардың арасында қалды. Ат жалын құшып, қолы қарысып қалған ерлерден бірнешеуін аттары ғана кері сүйреп шығарды. Соның ішінде қоянша қарғып ақбоз ат бір бүйір, желдеп шауып бара жатты...

...Бірінші шайқастың қанды қырылысы қабырғаны қайыстырып кетті — иықты зіл қара тас басқандай болды, денеге у жайылғандай мең-зең етті. Бірақ есеңгіреген дене жан-дәрмен іздейді, аңғырттық іс ілесе ақылға жол береді. «Жоқ, бұл істің басы ғана. Жандасар тартыс әлі алда» деп серт еттім өзіме. Сөйтіп, Айжарықтан айрылғаннан кейін, оның жан серіктерін қасыма алдым. Алдымен Кейкіманның найзагерлері Тұңғатар мен Амандық батырды шақырып алып:

— Батырлар, ерлікке серік ақыл бар. Ендігі шайқас айталы шайқас, жаудың айласынан сендердің амалың асып түсуі керек. Сондықтан екеуің қалған найзагерлеріңмен сонау Майшоқының арғы астына бой тасалап бұғып қалыңдар. Қалғандарымыз қашқан болайық. Бізді қумай дәндеген жау тұрып қалмайды. Алдымен аттылы жүздіктер шабуыл жасауға тиіс. Сол кезде зеңбіректі жаяу әскерінен бөлініп шыққан жалаң қылышты казак-орыстарға көк сүңгінің күшін көрсетесіңдер.

Топталмай, оннан-жиырмадан бытырап-бытырап жөнеле беріңдер. Сап түзейтін жерлерің Майшоқының асты,— дедім.

Екінші пәрменім: ат-тұрманы берік, сақадай сайланған қылышты-айбалталы Дәулетжанның қырық жігітіне «жаудың жынын қоздырту» болды.

— Оқ атым жерге келтірмей, шетке шыққан обозына шабуыл жасаңдар, бөле-жарылған адамдарын мазалай беріңдер. Қуса қашыңдар, Майшоқының үстіне қарай жетектендер. Қалайда болса атты әскерді жаяуынан бөліп найзагерлердің бұққан жеріне жеткізіңдер!

Сөйтіп, өзім қалған топты тез жинақтап, ығысуға бет түзеттім. Бытыраған топ Майшоқыға, қалың қол Жемнің оңтүстік бетіне маңдай түзеп, біржола ірге көтергеннен кейін, казак-орыстар бізді қашты деп ойлады. Ал, ана Дәулетжанның қырық жігітін «жол бөгеу үшін қалдырды» деп түсінді білем, аздан кейін-ақ сап түзеп жинақталған казак-орыстардың жүздігі қуа шабуылдауға кірісті. Алдымен жүздік жақындап келіп, айқай салып балта көтерген қырық жігітке ұмтылды. Бірақ атына сенген жігіттер жалт беріп, кейінгі обозға шабу ниетін байқатты — қиқулап, бөлегірек тұрған он-он бес көк арбаға қарай шапты. Тіпті құйындатып келіп, қазан көтеріп от жағып, тамақ жабдығымен болып жатқан орыстарға ат үстінен ысқыртып бірнеше садақ тартып өтті. Бірақ аттылы жүздік кері серпіліп қырық жігітті өкшелей түсті. Мүшелік жерге келгенде жігіттер жалт бұрылып, ат басын Майшоқыға бұрды.

Қаша жортып, кейде кері бұрылып садақ тартып, алыстан қыр көрсетіп, казак-орыстардың шынымен-ақ жынын қоздыра бастады. Бір кез «осыларды қуып жетіп, турап тастайтын, көп болса екі-үш шақырым жер шабар, одан әрі шабысқа жарарлық ат сиқы жоқ» деп шешті білем, казак сотнигі қылыш суырып айқай салып атакаға шаба жөнелді...

Біздің топ жеті-сегіз шақырым Жем қойнына бойлап та кетіп еді. Ал, қырық жігіттің бет алған Майшоқысы ең кемі алты шақырым жерді. Егерде бес-алты шақырым жер бөлініп шыққан жүздік, кері қашып жаяу әскері қалған қамалына жеткенше бір сойқан болары айдан анық еді.

Шапқан атқа жер жақын, әсіресе қызып келген казак-орыс жүздігі әп-сәтте-ақ шұбатылып бір көш жерге созыла қалды. Алды қырық жігітті қусырып, қора-

лы қойдан бөліп дүркіреткен қасқырша қарыштады. Енді жетіп, енді қылыштап, біріндеп түсіріп, жусатып саламын деп үміттенді білем — озат шыққан он-он бес казак-орыс өкшелегендей болды. Бұл жайды көргеннен кейін әлдеқандай күн туар деп жәрдемге екі жүз жігітті ертіп өзім де ұмтылдым. Майшоқымен екі ара аса қашық емес, көлденең ұмтылған топ казак-орыстар жүздігімен қатар жетіп айқасарлық жер. Бірақ іс оңға айналды. Дәулетжанның қырық жігітінен бір-ақ адам кейінде қалды. Оның казак-орыстар қолына түскен-түспегені мәлімсіз, ал қалғандары тегісімен Майшоқының қыратына ілікті де, тырнадай тізіліп тұра қалысты және ат басын кері бұрып «келсең кел!» дегендей мүшелік жер жуықтап қалған казак-орыстар жүздігінің алдыңғы шоғырын күткендей болды. Әлде екпінмен ентеледі ме, әлде күшіне сеніп ат басын тежемеді ме — тап сол сағатта жаудың ойын айырып боларлық емес-ті. Тек алды жақындай түсті де, шұбатылған жүздіктің кейінгі топтары сол алдыңғыларына жетуге асықты...

Бір кезде адам денесі дір етерлік уақиға көзге шалынды. Қыр басындағы тырнадай тізіліп қалған жігіттердің арғы жағындағы баурайдан өре түрекелген Тұңғатар мен Амандықтың көк найзалы ерлері самсай қалды. Самсай қалған жоқ, бөрікті баса киіп, оны ақ орамалмен бастыра байлаған жігіттердің көк сүңгірлері атмойнынан құлаш озып, төніп қалған казак-орыстарға сүзе килікті. Бағанағы сәтсіз шабуыл білекке күш, көзге қан құйып жіберсе керек, екі батырдың екі жүзден астам найзагері жүздігінен оқшау шыққан он бес-жиырма казакты қораға түскен қасқырдай қоршал алды. Бірнеше минут өтті ме, өтпеді ме — көзді ашып-жұмғанша жерде домаланған дене, шұрқырап шыққан иесіз аттар ғана артта қалды. Құйын-шыбын ұмтылған қиқулы дүбір кейінгі казактарға бас салды. Казак-орыстар дүр етіп бір бүйір ойқастады да, нажағайдай түйреп, нәсердей төнген жойқын қолдан ығыса жөнелді. Майшоқының бауырын қым-қиғаш шапқан дүрсіл, қиқулы үн — ысқырған найза мен садақ үні жауып кетті. Көлденең көзге аңда-санда ойнап шыққан иесіз ат ойқастады, дүрліккен қолдың ат бауырында шоршып түсіп, тұра жүгіріп, қайтадан жер құша құлаған адам денесі тулап жатты. Ашынған ызалы қол жеткенін баудай түсіріп, ұтылап қуып, қашқан казак-орыс-

тың тобын сирете берді. Алыста қалған қамал мен жаяу әскер жәрдемі жер қойнына енер жүздікке дарымады — көлденеңнен күрс еткен зеңбірек добы қашқан мен қуғандардың жанталасынан аулақ жетімсіреп жарылып жатты...

Бірінші жүздіктің отызы ойда, қырқы қыр басында қалғанын көріп тұрса да, екінші жүздік ойқаптап қана бой көрсетті — ол көре көзге әзірейілдей төніп келген ажалға қарсы шаппады. Қамалға жеткізбей ашынған найзагерлерді жарлықпен жігіт шаптырып, мен де кері қайтардым.

Алыстан айбат шегісіп, қолдың бас-аяғын жинап, Новокрещенов те, мен де шығынды есептестік. Казак-орыстардан бір жүздік тұтасымен және жаяу әскерден бірнешесі қаза тапса керек. Ал Қобландының алпыс жігітімен бірге Кейкіманның қолынан жүзге тарта адам ата-бабаның жандасып өткен құт сахрасының торқалы топырағын құшақтап қалды...»

Қанғали Арыслановтың басынан кешкен ащы хикаясын жас шақтағы өз көргендерімен қоса оймыштап қағазға түсірді де, Бақытжан өзгеше бір жайлы тыныс тапқандай болды: өмірі айтылмаған әңгіме тар қапаста ақтарылып, ана кең дүниеге иек артқан сияқтанды, тұтқынның көңіліне белгісіз шаттық құйылып кетті. Ол жалма-жан ұсақ жазуға лық толы бөлшек-бөлшек қағаздарды мұқияттап бүктеп, шапан-халаттың әлдеқайдағы ішкі қалта-қуысына тыққыштады. Сөйтті де темір есіктің көздей тесігіне жымия бір қарап алып, ұзын сақалын тараштай түсті. Ол тіпті біраз уақыт көңіліне кенеттен құйылып кеткен өткінші шаттықтың құшағында отырды, көңіл күйі шарықтап отырды. Бірақ тар қапастың шаттығы қысқа, қасіреті қалың — бейне бұлт арасынан шыққан күндей жалт еткен жарқын шырайға ілесе жүзге қара көлеңке қаптайды. Бақытжан әлгідегі жазу шаттығынан сарқылмас ауыр ойдың құшағына қайта енді.

Ол тағы да басын көтеріп, көзін жоғарыдағы бітік көз терезеге тікті.

...Көкемнің ақтық ашқан көзі әлі қарап тұр. «Бар үмітім сен» деді ол көз жұмарда. Найзаға салып әкелген інісімен қатар жатып қалды, мәңгі жатып қалды. Оққа ұшқандарды күтіп отырғандай бірге кетті. Бәрі қатар қалды сонау Тұздыкөлдің төрінде...

...Неше ай өтті онан кейін? Кім біледі қанша күн өт-

кенін. Екінші күңіреніс басталды, қаралау-жазалау басталды. Бұл бәрінен де ауыр тиді. Бас көтерген ерді үйімен көшірді, ұрпағымен алысқа айдады. Бүкіл Орманға қарағанның бәрін айдады. Кәрі Күсепті, оның ұлдарын: Ахметшені, Шәңгерейді, Сәлімгерейді, Әділгерейді... үй іштерімен көшірді. Көк қарулы солдаттар келіп көшірді. Мені де көшіретін еді, бірақ көкем дүние салып кетті, сондықтан қалдым, жас болған соң қалдым. Дәулетше ағамның Батыры да жас қалды. Екеуіміз ғана қалдық бір тұқымнан — біріміз тоғыз жаста, біріміз жеті жаста. Ол күнде айдау орынның қай жерде екенін де білген жоқ едік. Кәдімгі Екатеринославская губерниясындағы Старосербск деген қала екен ғой. Бүтін сұлтан атаулыны сол жаққа аудармақшы болған екен. Қазақ даласын билеп қалған сұлтандарды даласынан да, елінен де біржола көзін жоғалтып жіберу саясаты. Бұл тек қана 1869 жылы тап болған саясат емес, мұның төрі әріде, сонау Нұралы ханның кезінен басталған еді ғой. Нұралының өзі жер аударылып, сүйегі Уфада қалды. Баласы Орман Нұралиев Петербург түрмесінде өлді. Енді сол Орманның баласы Күсеп Нұралиев барлық баласымен кетті. Жалғыз сұлтандар ғана емес, 1868 жылғы «Дала низамына» қарсы бас көтерген Байбақтының төрт жүз биі мен батырлары каторгаға жөнелтілді. Жарқын Жүніс би мен Барқын Сәңгірәлі батыр Орынбордың тар қапасында өлді. Сөйтіп мыңдаған жандар өз даласында жан берді, жүздеген жандар Орынбордың, Сібірдің қараңғы үйі мен айдауында жүріп дүние салды. Осы еді ғой елу жыл бұрын күңіренгені даланың! Осы еді ғой бостандық іздеген арманды ерлер! Сол еді ғой теңдік жолына қол созып, қараңғыда қарманған асыл жандар. Қазір мына біз отырмыз! Отаршыл патшаның қанды тағы мен тәжін жоқтаған ақ генералдардың рақымсыз шеңгелінде отырмыз...

Камераның есігі кенет салдыр ете қалды.

— Киргиз бабай, — деді темір есікті салдыр еткізіп ашқан түрмеші, — сақалыңды қырғыз.

Түрмешіге мойнын баяу ғана бұрған Бақытжан басын шайқады. Түрмеші:

— Қырғызбайды, — деп, кейінгі жақтағысына жауап қатты да, есікті күлдір еткізіп қайта жапты.

— Сотқа әзірледі... — деді Бақытжан өзіне-өзі.

Әскер сотында айыптаушы прокурор да, жақтаушы адвокат та болған жоқ. Сот мәжілісі ерт сөндіруге асыққан адамдардың қимылындай болды. Сот председателі генерал Емуганов екі заседатель подполковникпен кіріп келіп тез стол басына отырды да, істерді шетінен ашып жіберіп:

— Айыпкер Дмитриев бар ма? — деп бастады.

— Бар, — деді Дмитриев түрегеліп.

— Аты, жөнің?

— Петр Иосафович Дмитриев.

— Айыптау қорытындысында көрсетілген июнь заңы бойынша өзіңді айыпты деп санайсың ғой?

— Жоқ.

— Отыр. Айыпкер Червяков бар ма?

— Бар.

— Аты, жөнің?

— Павел Иванович Червяков.

— Айыптау қорытындысында өзіңе тағылған айыпты мойындайсың ба!?

— Жоқ.

— Отыр, — деп, әрмен қарай соза берді.

Айнала казак-орыс жүздігі қоршаған сот үйінің іші де жалаң қылыш көтеріп тік тұрған офицерлерге толы еді. Сол көк қарулы әскери адамдардың ортасында жиырма бес айыпкердің сұрау тәртібін генерал бір сағатқа жеткізбей-ақ бітірді. Ақтық сөзді баса айтқан Дмитриев пен Червяков қана болды. Басқалары қысқа-қысқа сөйлеп «жазықты емеспіз, босатуыңызды сұраймыз» деумен тоқтады. Ал қолы сынып, денесі ауыр жарақатқа ұшыраған Нуждинді носилкаға салып әкеліп еді. Ол:

— Революция жендеттеріне жауап бермеймін, — деп, бар жауабын бір-ақ ауыз сөзбен бітірді.

Кезек Бақытжанға да келді.

— Алдын ала тергеу үстінде бізді: «Хүкіметті құлату әрекетін жасап, бағынып тұрған заңды мемлекеттеріңді қарулы күшпен жоқ етуге кірістіңдер» деп айыптады. Прокурор осы айыпты қолдап, июнь заңы бойынша ең ауыр жаза берілсін деген қорытынды шығарды. Әскер сотының председателі сіз де осы алдын ала тергеу мен айыптау қорытындысына иек сүйедіңіз — тексеру, талдау, екі жақтың пікірін салыстыру тәртібін